

УДК [101.9]

О. Е. Никитченко
кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії
Національного університету «Одеська юридична академія»

НОВІТНІ ТЕНДЕНЦІЇ РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ

Ця стаття є однією з низки публікацій автора, що містять у собі характеристику головних тенденцій у розвитку сучасного релігійного життя, для виокремлення яких використовуються концепти «конвергентні процеси» та «дивергентні процеси».

З 2001 року науково-дослідний центр «Компаративістських досліджень релігії» філософського факультету Одеського національного університету імені І.І. Мечникова визначив своїм головним завданням дослідження сучасних тенденцій у релігійному житті світу. Аналіз цих тенденцій дозволив сформулювати загальну концепцію і вжити відповідну термінологію для подальшого виокремлення та визначення конкретних трендів у релігійному розвої сьогодення під назвою «Конвергентні процеси у релігійному житті другої половини ХХ – початку ХХІ сторіччя» [1, с. 37–48]. Саме поняття «конвергентні процеси» в релігійному житті другої половини ХХ сторіччя для широкого наукового загалу ми почали вживати ще з середини останнього десятиріччя століття, що вже минуло [2].

За роки досліджень зміст визначених тенденцій майже не змінявся, хоча постійно відбуваються деякі зсуви у їхньому значенні, у тому, яке місце вони займають (якщо можна вжити це слово, то й «рейтинг») у повсякденні релігійного життя. Кожен із цих конвергентних процесів відіграє особливу роль у відтворенні сучасної релігійної сфери суспільного буття, тому прискіпливо аналізуючи один із них, ми маємо повсякчас відчувати його зв'язок з іншими. Список джерел, де відображені основні результати лише деяких наших наукових пошуків у цьому проблемному полі, подається.

Також буде слухним зауваження, що всі ці конвергентні процеси не є породженням саме релігійного життя, яке взагалі лише в теоретичному сенсі можна вивести за межі всього загалу форм розвою сучасного суспільства. По-перше, тому, що абсолютна більшість населення планети ідентифікує себе як прихильників тієї чи іншої релігії. Отже, віруюча людина, принаймні за кількістю, є головним суб'єктом історії. По-друге, ці тенденції, що ми досліджуємо саме у релігійному житті, і є, безумовно, відповіддю на «виклики» (за А. Тойнбі) суспільного розвою у цілому.

Сам термін «конвергенція» (від лат. convergentio, convergo – сходжу, наближаюсь) уперше у релігієзнавстві було вжито німецьким ученим Г. Фріком у його праці «Порівняльне релігієзнавство» (1928 р.) [3, с. 134]. Прагнучи до зближення термінології природознавчих і суспільствознавчих наук, за традицією, започаткованою ще Д. Шлеймахом, він застосував цей термін у тому значенні, в якому він уже використовувався у біології, де це поняття характеризує процес виникнення рис подібності в будові і функціях у далеких за походженням організмів унаслідок їхнього пристосування до однакових умов існування. Г. Фрік використав цей термін для позначення паралельних, схожих процесів у різних релігіях, і в цьому значенні «конвергенція» тримається у вжитку й у сучасних дослідників релігійних явищ.

У повоєнні роки ХХ ст. цей термін у релігійному середовищі почав вживатись і для позначення констатації «зближення релігій». Це дозволяє семантика цього слова в романо-германському мовному обігу, що, у свою чергу, значно збагачує його сучасний релігієзнавчий зміст. У цьому другому, поширеному значенні «конвергенція» охоплює і такі тенденції у релігійному житті, які сформувались чи стали більш наочними саме у другій половині ХХ ст., зокрема: а) співробітництво релігій (на рівні організацій, громад, вірних) у різних галузях соціальної діяльності; б) потяг до

об'єднання різних деномінацій у єдину традицію; в) тенденція до утворення єдиної світової релігії та ін.

Тому «конвергентними процесами» у сучасному розумінні цього терміна можна вважати як ті, що притаманні більш ніж одній релігії, так і ті, що свідчать про тенденції зближення соціальних, доктринальних і організаційних позицій між двома чи багатьма релігіями. Треба зауважити, що все, що відомо про наявність загального в релігії, те, що дозволяє дослідникові аргументувати, що йдеться саме про релігійні явища, дискутується і констатується і в наш час. У статті йдеться лише про ті процеси, які сформувались чи найбільш актуалізувались за останні десятиліття років, а саме: *акселерація, актуалізація есхатології, актуалізація соціальних концепцій, американізація, вельтизація, віртуалізація, глобалізація, діалогізація, екуменічний рух, егосинтонізація, екзотеризація, зростання інклюзівізму, консюмерізація, модернізм і постмодернізм, нові релігії, паксизація, приватизація, відтворення сучасного релігійного плюралізму, раціоналізація культових дій, ревівалізація, секуляризація, синкретизація, сцієнтизація, уніфікація екстеріоризації, толерантність, фемінізація, фундаменталізація, харизматизація.*

Із самого початку нашого дослідження вищезазначених конвергентних процесів ми вказували й на протидію у їхньому відтворенні у сучасному релігійному житті з боку окремих деномінацій, деяких угруповань та вірних у лавах однієї конфесії, що вчиняли у той чи інший спосіб спротив новим тенденціям суспільного розвою у його релігійній формі. Але, як ми неодноразово зауважували, розходження і взагалі процеси розбіжності між релігіями притаманні цьому явищу вже не одне тисячоліття. Цю ознаку відносин між релігіями пояснюють і досліджують нині представники майже всіх гуманітарних наук, постійно актуалізують учені, що безпосередньо вивчають цей соціальний феномен, безліч політиків і журналістів. Тому ми вважаємо за краще зосередитись саме на тих шляхах сучасного розвою релігійного життя, що вели до ствердження нових відносин між усіма учасниками конвергентних процесів. Ми в жодному разі не вважаємо нашу головну задачу вирішеною, а проблему конвергенції вичерпаною. Зовсім ні. Однак з роками вивчення конвергентних процесів накопичувались дані, що їх заперечують, та матеріали, які свідчать про пряму протидію їм. Звісно, вщухав і наш первісний ентузіазм стосовно подальшої «переможної ходи» позитивної, на нашу думку, тенденції до подолання вікових антагоністичних суперечностей між людьми, що зумовлені їхнім ставленням до релігії.

З кожним роком ми все більше переконувались, що ці розбіжності, які існують між релігійними організаціями, громадами та вірними конкретних релігійних напрямів. не просто відтворюють забанки, які виникли раніше, а модифікуються, набувають нових форм. Зібрані матеріали дозволяють нам стверджувати, що той супротив, який чиниться проти конвергентних процесів нині у релігійному середовищі, є не лише наслідком століть, а певною мірою є вже сучасною, безпосередньою реакцією саме на нові тенденції. Отже, знову ж за А. Тойнбі, ми можемо констатувати, що визначені вище конвергентні процеси стали, у свою чергу, сучасним викликом суспільству. Тому вивчення причин, умов і прояву процесів розходження між релігіями, їхніми соціальними інституціями та вірними відповідає загальним завданням нашого науково-дослідного центру.

Термін дивергенція (від лат. divergentia – розходження) у біології характеризує розходження ознак в організмів однієї систематичної групи у процесі еволюції, вживається також у лінгвістиці у випадку перетворення діалектів однієї

мови на окремі мови, в математиці, в багатьох інших наукових сферах та поза ними, що потребує відповідної мовної розвідки, але зараз це не є нашим завданням. Більш цікавим, на наш погляд, є той факт, що в англійськомовному просторі «divergence» має й такі значення, як «розходження із партикулярним поглядом, на практиці тощо», а також «різниця у думках, непогодження» [4, с. 400].

Безумовно, евристичним може бути й констатація у біології того факту, що сама дивергенція є причиною виникнення нових видів у процесі еволюції природи. За аналогією, наукову цінність якої у суспільствознавстві взагалі та релігієзнавстві зокрема треба ще довести, варто чекати того, що і у відносинах між різними релігійними інституціями внаслідок дивергенції можна віднайти щось нове, яке, у свою чергу, буде соціалізуватись у сучасному світі.

Як ми вже неодноразово вказували, перелік конвергентних процесів, який нами визначений, не є закритим. Дослідження дивергенції у релігійному житті сучасності ми почнемо саме з нього, як із тієї моделі турбулентного суспільства, яка, на наш погляд, демонструє найголовніші тенденції його розвитку, характеризує їх і потребує подальшого аналізу з позицій розходження у ставленні до них у відповідному середовищі.

Насамперед вивчення потребують загальносуспільні зміни, що актуалізують чи викликають дивергентні процеси. Можна спробувати зафіксувати точку відліку їх актуалізації чи то формування у період, що досліджується. Але, зрозуміло, що до остаточних висновків у відтворенні хронології цих процесів можна дістатись лише після завершенню їх аналізу. Зараз лише можна констатувати, що у кожного дивергентного процесу є своя історія, яка в деяких випадках передувала формуванню відповідної конвергенції, супроводжувала той чи інший конвергентний процес з початку його виникнення чи сформувалась як відповідь на конвергентний процес, що дістав уже чіткої форми. У першому випадку ми вживаємо таку ознаку, як «актуалізація», у двох інших – ідеться суто про нові «відповіді на виклики».

Ми будемо викладати наші роздуми щодо конвергентних і дивергентних процесів за абеткою, не надаючи переваги жодному з них, з тих самих міркувань, якими керувались під час здійснення компаративістських заходів щодо конвергенції у релігійному житті, дотримуючись принципів сучасного релігієзнавства – об'єктивності і толерантності (наскільки їх взагалі можливо втілити в гуманітаристиці). Зазначимо, що слідування за абеткою можливе під час дослідження лише однієї групи процесів, бо розходження у думках і діях інших угруповань релігійних організацій і віруючих призводить до порушень навіть у такому, здавалося б, найпростішому засобі класифікації суспільних тенденцій.

Оскільки ми вивчаємо основні тенденції розвитку релігійного життя вже не одне десятиріччя, нам було цікаво дізнатись, що сучасне релігієзнавство знову в останні роки почало звертатись до цієї проблематики. Доленосними у цьому сенсі, на думку І. Каргіної, стали XVII Всесвітній та X Всеєвропейський конгреси соціологів, які визначили нові підходи до вивчення релігії, що відбувались у 2010-му та 2011 роках відповідно. Підсумовуючи роботу цих форумів, вона виокремлює найбільш значущі тренди у сферах соціальних проявів релігії на початку XXI століття та вивчення сучасного релігійного нарратива:

– процеси десекуляризації, контресекуляризації, респіригулізації, деприватизації, «повернення релігій», «духовної революції», останній з яких супроводжується розширенням спектра нових типів релігійності, змінами в релігійному ландшафті, що формують нові образи релігій, зокрема й християнства;

– трансформація сучасних практик інститутів традиційних релігій. Зокрема, християнські релігійні інститути активно поширюють маркетингові стратегії задля збереження та поширення сфер впливу у секулярних сакральних полях, стаючи менш ортодоксальними і більш інтегрованими у соціальні та політичні процеси;

– вплив глобальної імміграції на зміни релігійного пейзажу, ідентичності, на процеси інтеграції та дезінтеграції, соціальні конфлікти;

– нові релігійні рухи [5, с. 187].

З наведеного можна констатувати, що наші пошуки відбувались на тлі аналогічних досліджень у світовому науковому просторі, причому вищезазначені тренди майже повністю збігаються з нашим переліком конвергентних процесів, у деякому сенсі поширюють їх змістовність. Нині дуже поширена в суспільствознавчому середовищі констатація деградації багатьох сталих соціальних інституцій. Ідеться навіть про виокремлення загальних тенденцій соціальних змін за трьома головними ознаками: «1) де-масифікація, 2) де-ідеологізація, 3) де-централізація» [6].

Враховуючи ці зміни у соціумі взагалі та у релігії зокрема, представниками Української асоціації релігієзнавців, які відреагували дуже актуальною збіркою «Майдан і церква. Хроніка подій та експертна оцінка», було виокремлено трансформації релігійної функціональності, що стали підтвердженням парадигмальної зміни розуміння цих тенденцій серед видатних представників релігієзнавчої науки: «Виразно окреслений перехід від концепції секуляризму до концепції диверсифікації, презентований професором А. Баркер, яка у своєму виступі «Revisionism and Diversification in New Religious Movements» (Каунас, 2014) чи не вперше публічно звернула увагу на те, що для того, щоб лишатись незмінною, певна релігійна традиція має змінюватись» (підкреслено нами. – Авт.) [7, с. 648].

Підтверджуючи цей заклик аналізом матеріалів вищезгаданої збірки, автори доводять, що «новий тренд у світовому релігієзнавстві (не теорія секуляризації чи де-секуляризації, а теорія диверсифікації, яку обстоюють відомі релігієзнавці) виявився перспективним, запитаним самою дійсністю» [7, с. 648].

Змістовно ознайомитись із тим, які «виклики» сучасного релігійного життя потребують вживання терміна «диверсифікація» у сучасному релігієзнавстві, можна в збірці за редакцією А. Баркер [8]. У ній ідеться про різні шляхи, якими нові релігійні течії здійснюють свій розвиток, стагнують, зникають, раптово перестають існувати, з тих чи інших причин частково чи радикально змінюються, що може призвести до розколів. Особливу увагу у цій книзі зосереджено на процесах, що можуть викликати насильство або антисоціальну поведінку.

Тут можна зазначити, що, на наш погляд, деякі тренди, що ми вивчаємо, ще не стали загальнонауковим питанням. Отже, маємо надію, що подальші наші розвідки будуть відповідати значущим соціальним і науковим трендам.

Спочатку надамо перелік проблемних явищ нашого дослідження в дусі бінарних опозицій, будучи впевнені у тому, що протистояння, які ми визначаємо для наочності дискурсу, принаймні не є настільки однозначними, хоча на певних рівнях протиріччя можуть набувати й антагоністичного характеру (див. Табл. 1).

Навіть найпростіше співставлення цих процесів вказує на те, що серед тих, які ми визначили як конвергентні, за двома критеріями є такі:

1) ті, що притаманні більш ніж одній деномінації;

2) ті, що свідчать про «зближення» релігійних організацій, деякі вже мали у собі і дивергентний зміст (наприклад, модернізм і фундаменталізм). Інші набували сталих дивергентних супроводів: секуляризація – десекуляризація, фемінізм – антифемінізм тощо, які ми розглядали в межах дослідження конвергенції.

Кожен фахівець може побачити у цьому переліку ті нові дивергентні процеси, що з'явилися уже як безпосередня відповідь на виклики сучасної конвергенції (наприклад, сучасна суспільна реакція на актуалізацію есхатології). Ми вже в попередніх виступах описували зміст її баналізації, дадаїзації та есхатолофігізму. Ці характеристики можна вважати орієнтирами щодо сприйняття і деяких інших процесів, безумовно, відповідно застосовуючи їх щодо різних явищ.

Таблиця 1

Конвергентні процеси	Дивергентні процеси
Акселерація	Стабілізація та деградація
Актуалізація есхатології	Баналізація, дадаїзація, есхатопофігізм
Актуалізація соціальних доктрин	Лібералізація та консерватизм
Американізація	Антиамериканізм
Вельтизація	Націоналізація
Віртуалізація	Девіртуалізація
Глобалізація	Антиглобалізм
Діалогізація	Відмова від діалогу
Екуменічний рух	Антиекуменізм
Егосинтонізація	Деперсоналізація
Екзотеризація	Езотеризація
Зростання інклюзивізму	Ексклюзивізація
Консюмеризація	Демаркетизація
Модернізм, постмодернізм	Консерватизм, пост постмодернізм
Нові релігійні течії	Антикультурий рух
Паксизація	Депаксизація
Приватизація	Одержавлення
Відтворення сучасного релігійного плюралізму	Проблеми вибору, ідентифікації тощо
Раціоналізація культових дій	Сакралізація новітніх явищ у релігійній практиці
Ревівалізація	Новоутворення і традиція, оновлення чи повернення
Секуляризація	Десакралізація, контрсекуляризація
Синкретизація	Диференціація
Сциентизація	Сучасна міфологізація світу та людини
Уніфікація екстеріоризації	Обмеження діяльності релігійних організацій
Толерантізація, політкоректність	Антитолерантізація, агресивність
Фемінізація	Антифемінізм
Фундаменталізм	Модернізація
Харизматизація	Обмирщення

Антропологічний зміст цих змін у світогляді сучасного людства навіть у межах їх сприйняття, спротиву або ж індивідуальності потребує, мабуть, залучення у філософію ще не одного терміна з інших галузей знань, але те вже у подальших наших розвідках, бо наочним є необхідність аналізу впливу цих процесів на розвій соціальної (зокрема, релігійної) сфери відтворення буття соціуму, його антропологічної складової.

Література

1. Мартинюк Е. Конвергентні процеси у релігійному житті другої половини ХХ століття / Е. Мартинюк // Наука і релігія: Проблеми діалогу [ред. кол.: Е.І. Мартинюк (гол. ред.), О.А. Івакін, В.А. Кравченко та ін.]. – Одеса: АО «Бахва», 2002.
2. Мартинюк Э.И. Особенности религиозной жизни во второй половине ХХ века [метод. пособ. для учит. по всемир. ист. и религиовед.]. – Одесса: ИПКУ, 1997. – 39 с.
3. Frick H. Vergleichende Religionwissenschaft / H. Frick. – Berlin – Leipzig: Walter de Gruyter and Co., 1928.
4. Webster's New World dictionary of American English. – 3rd college ed. – New York – London – Toronto: Prentice Hall, 1993.

5. Каргина И.Г. Новые религиозности: социологические рефлексии / И.Г. Каргина // Вестник МГИМО(У). – № 2 (23). – С. 186–194.

6. Хохлов А. Прологомены технологического империализма / А. Хохлов. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.netda.ru/belka/texty/imper/imp-hoh.htm.

7. Майдан і церква. Хроніка подій та експертна оцінка / Українська асоціація релігієзнавців; за заг. ред. Л.О. Филипович і О.В. Горкуши. – К.: Самміт-книга, 2014. – 656 с.

8. Revisionism and Diversication in New Religious Movements / E. Barker (ed.). – Ashgate, Farnham and Burlington, VT, 2013. – 271 p.

Анотація

Никитченко О. Е. Новітні тенденції релігійного життя. – Стаття.

У статті розглядаються соціально-філософські, релігієзнавчі та антропологічні аспекти сучасного релігійного життя. Пропонується визначення понять «конвергентний процес» і «дивергентний процес» у релігійному житті, а також перелік таких процесів. На сьогодні термін «конвергенція» вживається у всіх його лексичних значеннях і може бути застосований для опису і класифікації усіх сформованих процесів або як нове явище у сучасному релігійному житті. У статті обґрунтовується необхідність дослідження дивергентних процесів у сучасному релігійному житті як окремих тенденцій розвитку, що виникли як самостійний «виклик» конвергентним трендам у цій сфері життєдіяльності суспільства у другій половині ХХ століття. Досліджується актуалізація цих процесів в умовах сучасності. Також розглянуто припущення про майбутнє релігії.

Ключові слова: релігія, суспільство, конвергентні процеси, дивергентні процеси.

Аннотация

Никитченко Е. Э. Новые тенденции религиозной жизни. – Статья.

В статье рассматриваются социально-философские, религиоведческие и антропологические аспекты современной религиозной жизни. Предлагается определение понятий «конвергентный процесс» и «дивергентный процесс» в религиозной жизни, а также перечень таких процессов. В настоящее время термин «конвергенция» используется во всех его лексических смыслах и может быть применимым для описания и классификации всех сформированных процессов или как новое явление в современной религиозной жизни. В статье обосновывается необходимость исследования дивергентных процессов в современной религиозной жизни как отдельных тенденций развития, возникших как самостоятельный «вызов» конвергентным трендам в этой сфере жизнедеятельности общества во второй половине ХХ века. Изучена их актуализация в условиях современной действительности. Также рассмотрены предположения о будущем религии.

Ключевые слова: религия, общество, конвергентные процессы, дивергентные процессы.

Summary

Nykytchenko O. E. New tendencies of religious life. – Article.

In article are considered socially and philosophical, theological and anthropological aspects of modern religious life. Definition “convergent process” and “divergent process” in religious life, and also the list of such processes is offered. Now “convergence” as concept, is used in all its lexical meanings and can be applicable for the description and classification of all created processes or as the new phenomenon in modern religious life. We can analyze the divergent processes for modern religious life, as the separate tendencies of development which arose as independent “challenge” to convergent trends in this sphere of activity of society in the second half of the XX. Their updating in the conditions of modern reality is studied. Assumptions of the future of religion are also considered.

Key words: society, religion, convergent processes, divergent processes.